

A magyar nyelvtörténet kézikönyve (szerk. Kiss Jenő – Pusztai Ferenc)

(Budapest: Tinta Könyvkiadó. 2018. 548 p.)

„Az első és legfontosabb dolog [...] nem választani el a nyelvet a beszélő embertől” – ez a Gombocz Zoltántól származó idézet áll *A magyar nyelvtörténet kézikönyvének* az élén. Bizonyára nem volt véletlen, hogy a szerzők ezt a mondatot választották a kötet mottójául, hiszen a nyelvtörténeti kutatásokban az utóbbi időben egyre nagyobb szerephez jutottak a történeti szociolingvisztikai, illetve szoci”opragmatikai kutatások, és ezeknek a szempontoknak a figyelembevétele a könyv szemléletmódjában és a korábbi kötethez képest új fejezeteinek a tartalmában is tükröződik.

A könyv közvetlen előzményeül a *Magyar nyelvtörténet* című (Kiss Jenő – Pusztai Ferenc szerk., 2003) egyetemi tankönyv szolgált, és a szerzők jelentős része is megegyezik az előzőével. Az új nyelvtörténeti összefoglaló munka részben más olvasóközönséget szólít meg, hiszen míg a 2003-as könyv elsősorban magyar szakos egyetemi hallgatók és szakemberek számára készült – tankönyv jellegét a fejezetek végén található feladatok, részletes szakirodalomjegyzék és továbbvezető irodalom, a sok-sok alfejezetre való tagolás is mutatták –, addig az új kötet a szakembereken kívül „az anyanyelv története iránt érdeklődő minden rendű és rangú olvasóhoz” igyekszik szólni.

Miben mutatkozik meg ez a szélesebb olvasóközönséget megcélzó szándék? Öt nagy fejezete közül a középső, a harmadik a könyv központi része, ez tartalmazza a tulajdonképpeni nyelvtörténeti leírást, az egyes nyelvi szintek bemutatását. Fő rendezőelvül azonban itt nem a nyelvtörténeti korszakok szolgáltak, mint a 2003-as könyvben; hanem a nyelvi szintek, akárcsak a Bárczi Géza – Benkő Loránd – Berrár Jolán-féle 1967-es *A magyar nyelv történetében*. Ez a megoldás könnyebben áttekinthetővé, jobban átláthatóvá teszi az egyes nyelvi szinteket érintő változási folyamatokat azáltal, hogy nem szakad meg a tárgyalásuk a négy korszak határán. Mivel a középmagyar korban, illetve utána a hangrendszerben és a nyelvtani rendszerben jelentősebb változások már nem történtek, így a követő korszakok tárgyalásától el lehetett tekinteni, illetve a fejezetek másféle (nem elsősorban időrendi) strukturálásával az egyes részek tömörebbé és olvasmányosabbá is váltak. A régi-új fejezetekben jóval kevesebb a szakirodalmi hivatkozás is, mivel a szerzők számára az szolgált irányelvül, hogy elsősorban a 2003 után megjelent publikációk közül válasszák ki a közvetlenül felhasznált irodalmat. Táblázatok és ábrák teszik jól követhetővé és szemléletessé a nyelvi változási folyamatokat: ilyen például kilenc bibliafordítás ugyanazon helyeinek az eltérő megoldásainak a bemutatása a 15. századtól 2014-ig (1. táblázat, 30–31 oldal) vagy a mai magyar beszédhangok jelölésmódjának az áttekintése a Tihanyi alapítólevéltől a 20. századig, annak megadásával, hogy mióta él a mai jelölésmód (2. táblázat, 96–97. oldal). A

könyv végén található nyelvtörténeti szakszó-tár (Pusztai Ferenc munkája) szintén újdonság az előzménykötethez képest, és egyben fontos segédlet az olvasónak: nemcsak az egyetemi hallgatókat segítheti a tanulásban, hanem a nem-nyelvész olvasók számára is megkönnyítheti a könyv olvasását, megértését.

A továbbiakban vázlatosan bemutatom az egyes fejezeteket azt is figyelembe véve, hogy melyek az új részek a 2003-as előzményhez képest, illetve melyek tartalmazzak új eredményeket, álláspontokat. A már említett nyelvtörténeti leírást tartalmazó központi és legterjedelmesebb fejezetet tulajdonképpen keretbe foglalják a kezdő fejezetek, melyek a nyelvi változások megértéséhez szükséges általános nyelvtörténeti ismereteket közvetítenek; és a záró fejezetek, melyek a magyar nyelvváltozattípusokat és a magyar nyelvközösség történetét mutatják be.

Az 1. fejezet (A nyelv, változása és történeti vizsgálata) – melynek szerzője Kiss Jenő – a nyelv diakrón vizsgálatának általános elvi és módszertani kérdéseit tárgyalja. Definiálja a nyelvi változás fogalmát. Ismerteti az elméleti kérdéskör újabb nemzetközi kutatási eredményeit is, többek között felvázol egy "nyelvi változási folyamat"-modellt, mely remekül illusztrálja, hogy milyen feltételek, szűrők szükségesek ahhoz, hogy egy nyelvi újítás teret nyerjen az adott nyelvközösségben (21. oldal). Meghatározza, hogy a történeti nyelvészet milyen fő kérdésekre keresi a választ ("mi, hogyan, miért változott, s milyen volt a változás útja", 25. oldal), és milyen aktuális teendők állnak a tudományterület magyar képviselői előtt.

A 2. fejezetben (A magyar nyelvtörténet mint kutatási tárgy) a nyelvtörténet vizsgálatával kapcsolatos azon fontos tudnivalókról esik szó, melyek nélkül nem lehetséges diakrón leírást készíteni. A bevezető alfejezet a nyelvünk történetében való időbeli eligazodáshoz nyújt támpontokat: vázlatosan bemutatja a nyelvtörténeti korszakokat. Két új eredményre is föl hívja a figyelmet: egyrészt az ugor alapnyelv felbomlásának és az ősmagyar kor kezdetének az idejét – Róna-Tas András hipotézise alapján – az eddig feltételezetttnél mintegy félezer évvel korábbra, i. e. 2000-re tehetjük. Másrészt a szerzők az utolsó nyelvtörténeti korszakunkat illetően a korábbi könyvben közölthöz képest finomított korszakolási javaslattal állnak elő: az újmagyar (1772–1920) és újabb magyar (1920–) kor helyett az újmagyar kor két alkorszakra való bontását (korai és kései újmagyar kor) tartják megfelelőbbnek. A második alfejezet a nyelvtörténet forrásait veszi számba; a harmadik alfejezet pedig ezek közül a legközvetlenebb forrást, a nyelvemlékeket mutatja be, azokat néhány kiemelkedő, illetve érdekes példával is szemlélítve. A nyelvemlékek olvasásához nélkülözhetetlen a korabeli hangjelölési megoldások ismerete, a következő részben a magyar helyesírás-történet áttekintését adja Korompay Klára. A helyesírás-történeti rész azután alapul szolgál a következő nagy fejezethez, a nyelvi szintek leírásához is, hiszen a helyesírás közvetlen kapcsolatban áll a

hangtörténettel, de szorosan összefügg morfológiai és mondattani kérdésekkel is (l. tő és toldalék kapcsolódása, szövegtagolás).

A 3. fejezet (A magyar nyelv története) két részből áll: nyelvtantörténetből és lexikatörténetből. A nyelvtantörténeti fejezet a nyelvi szinteket sorban tárgyalva hang-, morféma-, szófaj- és mondattörténetet, illetve szövegtörténetet tartalmaz. A hangtan és a szűken vett nyelvtan (morfológia, szintagma- és mondattan) tárgyalási módjában érvényesül az időrendiség, az új- és újabb magyar kor némely nyelvi szint esetében – ahol a középmagyar kort követően számottevő változások nem történetek – összevontan szerepel. A mondattani változások bemutatása során a szerzők (Gallasy Magdolna, Haader Lea, Horváth László) a generatív szemléletű és tipológiai alapokon nyugvó újabb mondattani kutatásokra is támaszkodtak. Több újdonsággal szolgál a szövegtörténeti fejezet is. Gallasy Magdolna az írott nyelvi szövegek mellett külön foglalkozik a beszélt nyelvi szövegműfajokkal (pl. csatakiáltás, archaikus népi ima, ráolvasás, sirató), ez egyúttal jelzi azt a nyelvtörténeti kutatásokban jelentkező hangsúlyeltolódást is, hogy az írott nyelv vizsgálata mellett a beszélt nyelv kutatása is egyre nagyobb jelentőségűvé válik. A beszélt nyelvi szövegtípusok leírása pedig az ősmagyar kor szövegjellemzőinek a rekonstruálásához is hozzájárulhat. A kétféle nyelvváltozat (beszélt és írott) egymásra hatására, összefonódására is több érdekes példát mutat a szokásjog írásba foglalásától eljutva az „írott beszélt nyelviség” korszakáig, az informatika korának a szövegeiig. A nyelvtantörténettől elkülönítve, külön nagy alfejezetben kapott helyett a lexikatörténet tárgyalása: azon belül a szókészlet-, a szójelentés-történet és a tulajdonnevek története. A szókészlettörténeti rész eredet szerinti rétegenként tárgyalja a magyar szókincset, ehhez szervesen kapcsolódik a jelentésváltozások okait és típusait vizsgáló szójelentés-történet. Új fejezete a könyvnek a szókincs speciális, ám ősi rétegét, a tulajdonneveket bemutató rész. Slíz Mariann megemlíti a tulajdonnevek kutatásának a nyelvtörténeti vizsgálatokban játszott méltán fontos szerepét, majd a két legősibb tulajdonnévtípusnak, a személyneveknek és a helyneveknek a történetét vázolja fel névfajtánként haladva.

Minden nyelv változatokban létezik, és maguk az egyes nyelvváltozatok is folyamatosan változnak, sőt, a nyelvek változatosságából fakadó feszültségek is generálnak nyelvi változásokat. A magyar nyelv története valójában nyelvváltozatok történeteként fogható föl. A kötet 4. fejezete (Nyelvváltozat-történet) a nyelvjárásoknak a történetét, a társadalmi nyelvváltozatok közül pedig a szak- és tudományos nyelveknek és a köznyelvnek a történetét mutatja be. Az új fejezet összhangban van a nyelvtörténeti kutatásokban jelentkező új iránnyal, a nyelvhasználati és a szociolingvisztikai szempontok egyre erőteljesebb érvényesülésével. A nyelvjárások történetéből című alfejezet – amely Juhász Dezső munkája – korszakonként haladva mutatja be a területi nyelvváltozatok néhány fontosabb és jellemző hangrendszerbeli, morfológiai és

lexikális eltérését. Az újabb magyar kor tárgyalása kapcsán kitér a köznyelviesedés és egyidejűleg a peremterületeket érintő archaizálódás kettősségére, továbbá a regionális köznyelviség jelenségére. A szaknyelvek történetének a bemutatását a köznyelv (a standard) alakulástörténete követi: Kiss Jenő ezt a folyamatot az ómagyar kori előzményektől a nyelvi egységesülésben a fordulópontot jelentő középmagyar koron át a jelenig, az „írott beszélnyelviség”-nek a koráig vezeti.

A könyv utolsó fejezete (A magyar nyelvközösség történetéről) a magyar nyelvhasználat alakulásának szempontjából fontos történeti eseményeket tekint át: egyrészt az etnikai térszerkezet változásait és a közösséget érintő legfontosabb politikai, társadalmi és gazdasági eseményeket; másrészt a művelődéstörténeti tényezőket, kiemelten kezelve az írásbeliség szerepét és az egyes korokra jellemző műveltségi viszonyokat. Felvázolja, hogy a nyelvi standard kialakulásában és a tudományok anyanyelvűsödésében milyen szerepet játszottak a társadalmi változások. Végül azt is érinti az alfejezet, hogy az államhatárok és ebből következően az etnikai viszonyok megváltozása 1920 után hogyan befolyásolták az addigi nyelvi változási folyamatokat. A magyar nyelvközösség története összességében megmutatja, hogy a nyelv hogyan vált fokozatosan egyre tagoltabbá, rétegzettebbé és mozgékonyabbá.

A magyar nyelvtörténet kézikönyve tehát több újdonsággal is szolgál az elődjéhez képest. A nyelv múltjával megismerkedni önmagában is rendkívül izgalmas dolog, de a nyelvi rendszer módszeres leírásától elszakadó fejezetek a művelődéstörténet iránt érdeklődők számára is érdekes olvasmányul szolgálhatnak. A megújult részek számos friss eredményt tartalmaznak, vagy más, a korábbtól eltérő nézőpontból szemlélik és mutatják be a nyelvi változási folyamatokat.

Irodalom

Bárczi G., Benkő L. & Berrár J. (1967) *A magyar nyelv története*. Budapest: Tankönyvkiadó.

Kiss J. & Pusztai F. (szerk., 2003) *Magyar nyelvtörténet*. Budapest: Osiris Kiadó.

PELCZÉDER KATALIN

Pannon Egyetem, Magyar és Alkalmazott Nyelvtudományi Intézet
pelczederk@gmail.com